

“Özbekistan’da 1909- 1917 Yılları Arasında Faliyet Gösteren Turan Cemiyeti”, *Türk Yurdu*, 2005 Cilt 25, Sayı 214.

ÖZBEKİSTAN’DA 1909 –1917 YILLARI ARASINDA FAALİYET GÖSTEREN TURAN CEMİYETİ

Dr. Fatma Açık

Rusların, XVI. yüzyıldan itibaren Türk topraklarını istila etmeleri ve hâkimiyet kurma çabaları yalnız askerî ve siyasî içerikli olmamıştır. Ruslar; işgal ettikleri Türk topraklarındaki Müslüman-Türk ahaliyi önceleri Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmaya, sonrasında ise Sovyetleştirmeye dönük politikalar izleyerek, Türklerin asimilasyonunu sağlanmaya çalışmışlardır. Rusların bu politikası özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya esareti altındaki Türkler arasında millî uyanış hareketlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle Kazan ve Kırım Türkleri arasında başlayan ve kültürel alanda kendisini gösteren çalışmalar, Özbek aydınları üzerinde de etkili olmuştur. Türkistan’ı değiştirmek ve modernleştirmek için harekete geçen aydınlar bu amaçla çeşitli cemiyet ve şirketler kurmuşlardır. Türk devlet ve boylarının hayatına, Avrupa’ya göre oldukça geç giren bu cemiyetler; daha çok Türkistanlılara eğitim imkânları sağlamak, meslek edindirmek, yardım toplamak ve çeşitli konularda propagandalar yapmak gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Rusya’da gerçekleşen dolayısıyla da Rusların istilası altında bulunan Türkistan’ı da etkileyen 1905 Şubat İhtilali ile 1917 Ekim İhtilali arasında geçen zaman diliminde toplum yapısında önemli değişme ve gelişmeler yaşanmıştır. Türkistan’ın içine düştüğü siyasî ve ekonomik sıkıntı, Rus muciklerinin ve memurlarının gün geçtikçe artan güçleri Türkistanlı milliyetçi aydınları harekete geçirmiştir. Bu amaçla bir araya gelerek çeşitli cemiyetler kurmuşlardır. Cemiyetlerin ortak amacı, ülkenin ilerlemesini sağlayacak faaliyetlerde bulunmaktır. Burada esas itibariyle yazımızın konusunu, “**Turan Cemiyeti**” ile “**Çağatay**

Gurungi”nın Özbekistan’ın edebî ve siyasî hayatındaki yeri ile oynadığı roller, kuruluş amaçları ve temsilcileri teşkil etmektedir. Ancak bu iki cemiyete gelinceye kadar, belki bu cemiyetlerin oluşmasına da temel teşkil eden bazı kuruluşlardan söz edebiliriz. Özbekistan’da ilk dernekleşme ya da daha doğru bir tabirle şirketleşerek edebiyat alanına ve siyasî hayata nüfuz; 1908 yılında başlamıştır. Buhara’da “**Şirket-i Buhara-i Şerif**” adında şeklen ticarî bir mahiyet taşıyan bu şirket, aslında Türkistan’daki yeni okulların yaygınlaştırılması ve bir kısım ulemanın bu okullara karşı menfi tavırlarının değiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Aralarında ünlü edebiyatçı ve düşünür Münevver Kari’nin de bulunduğu Taşhacı Tuyakboev, Nizam Kari Molla Hüseyin ve Başırulla Asatilla Hoca’dan oluşan aydınlar grubu bu şirketin kurucuları arasındadır.

Şirket-i Buhara-i Şerif’in kurucuları; Türkistan’da yaygınlaştırmaya çalıştıkları yenilikçi okullarla ilgili olarak, bilgi toplamak amacıyla Türkiye, Tataristan ve Kırım’a birer eğitimci göndermişlerdir. Bu aydınlar; tüm araştırmaların sonucunda Türkistan’ın gelişmesi için elzem olduğunu düşündükleri yeni okulların açılmasını sağlamışlar ve bu okullara uygun yeni ders kitaplarının yazılması ve basımını sağlamaya yönelik faaliyetlere girişmişlerdir.

Yenilikçi okullara karşı sürdürülen şiddetli baskılar, Buharalı aydınların faaliyetlerini “**Terbiye-i Etfal**” adındaki gizli bir cemiyet etrafında sürdürmelerine sebep olmuştur². 18 Temmuz 1909 yılında kurulan bu cemiyet; güvendikleri aydın ve esnaf zümresinden bağış toplayarak, gençlerin Türkistan’da ve diğer ülkelerdeki eğitimleri için gerekli maddî kaynağı sağlamaya çalışmıştır. Cemiyetin yurt dışına göndererek okuttuğu kişiler arasında; Özbekistan’ın Şuralar devrinde ve sonrasındaki edebî-siyasî hayatında önemli rol oynayan Buhara Halk Cumhuriyetinin ilk ve tek cumhurbaşkanı Osman Hoca, Polat Hoca, Ata Hoca, yeni Özbek edebiyatının kurucularından Fıtrat, onun kayınbiraderi Mazhar Mahzum Burhan Mahzumoglu ve Mukimbek gibi şahsiyetler yer almaktadır³.

Şirket-i Buhara-i Şerif’le amaç yönünden birleşen “**Cemiyet-i Hayriye**” adlı dernek ise; 1909 yılında Özbek edebiyatının kurucularından olan pedagog, şair ve yazar Abdulla Avlani tarafından kurulmuştur. Özbek aydınları mahallî halkın okuma oranını ve eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla, 12 Mayıs 1909 ‘da **Cemiyet-i Hayriye**’nin 41 maddelik tüzüğünü hazırlamışlardır. Bu tüzükten yola çıkarak, cemiyetin amacı ve faaliyet alanının diğer iki cemiyetten farklı olarak; yalnız eğitimle sınırlandırılmadığını ve oldukça geniş tutulduğunu söyleyebiliriz. Bu kapsamda Sırderya vilayetinin sınırları içinde, aciz ve muhtaç durumdaki Müslümanların maddi-manevî ihtiyaçlarını karşılamak için cemiyet, bir hastane ve yatakhane açmıştır. Ayrıca zeki gençlere yurt dışında eğitim imkânları hazırlamıştır. Bir yıl arayla yine eğitimi desteklemek amacıyla bu defa yasal olarak faaliyet gösterecek olan ikinci bir cemiyet; “**Terbiye-i Etfal**” adıyla; Fıtrat, Osman Hoca, Hacı Rafiy, Mirza Abdvahit, Hamit Hoca Mehriy, Ahmetcan Mahmut, Mukimiddin Mahdum, Sadık Aşıroğlu tarafından kurulmuştur. Bu cemiyet 1911 ve 1912 yıllarında eğitim amacıyla İstanbul’a gönderdikleri 45 gençle ilgilenmek üzere Türkiye’de de bir şube açmıştır⁴. İstanbul’daki şubeye “**Buhara-yı Ta’im-i Maarif-i Cemiyet-i Hayriye**” adını veren Buharalı gençler, 1913 yılında Türkistan’a döndükten sonra sosyal hayatta önemli gelişmelere imza atmışlardır. Mesela, “*Buhara-yı Şerif*” ve “*Turan*” adlı gazeteleri çıkarmışlar ve bu gazetelerin öncülüğünde ilmî reform yapmaya çalışmışlardır. Bu gazetelerden Farsça yayınlanan “*Buhara-yı Şerif*” gazetesi, Liviy-Mirza Celal’in idaresinde 1912-1913 yılları arasında 153 sayı çıkmıştır. “*Turan*” gazetesi ise, 1912 yılında Giyas Mahzum Hüsnü idaresinde sadece 49 sayı yayınlanabilmiştir. Bu gazetede yeni Özbek medeniyeti ve edebiyatının temel taşlarını oluşturan Behbudi tarafından yazılan ve yurt dışındaki eğitim öğretim konusunu ele alan makale yenilikçi çalışmalara önemli katkılar sağlamıştır. Makalede, “*Buhara’daki okulların ıslahı için; Kafkaslar, Tataristan ve Türkiye’nin İslami ortaokullarını tamamlamış Buharalı öğrencilerin gerektiğini Buhara medreselerinin ıslahı ve gelişimi için Hicaz, Mısır medreselerinde okumuş*

gençlere ihtiyaç olduğunu; ticaret, ziraat ve sanatın gelişmesi için ise, Rusya'da tahsil görmenin daha faydalı olabileceğini” belirtmiştir⁵.

O dönemin aydınlarının ekseriyeti, ilerlemenin eğitim alanında yapılacak reformlara dayandığını düşünmektedir. Bunun içinde çalışmalarının odak noktasını eğitim oluşturmuş, edebî ve siyasî alana sonradan yönelmişlerdir. “**Neşriyat**”, “**Mektep**” gibi şirketlerle birlikte “**Turan Terakkiperverler Cemiyeti**”, “**İttihad-ı İslamiye**”, “**Neşr-i Maarif**”, “**Turan Cemiyeti**” ve “**Çağatay Gurunğı**” adlı edebî ve siyasî kimliğe sahip olan bu cemiyetler; daha çok gençlere ve çocuklara yardımcı olmak, kültürel ve sosyal ihtiyaçları karşılamak, yardım toplamak amacıyla 1910- 1917 yılları arasında faaliyet göstermişlerdir.

19 Eylül 1914 yılında kurulan “**Neşriyat**” şirketinin amacı, Rus ve Özbek dilinde yazılmış tüzüğünde; “*Türkistan ülkesindeki müslüman ahali arasında Avrupa medeniyeti ve maarifini gazeteler, dergiler, kitaplar yoluyla yaymak*” şeklinde açıkça ifade edilmiştir. “**Mektep**” şirketi ise, 18 Mart 1916 yılında kurulmuştur. Bu şirketin de amacı, gençlerin tahsili için maddî-manevî yardımda bulunmak şeklinde belirlenmiştir.

Kuruluş amaçlarını ve kurucularını tespit edebildiğimiz bu şirketlerin yanı sıra, adına yalnız mahkeme zabıtlarında rastlanan “**İttihad-ı İslamiye Cemiyeti**”de mevcuttur⁶. Fıtrat’ın üyesi olduğu iddia edilen bu cemiyetin adı kullanılarak yazar, milliyetçilikle damgalanmış⁷. Hakkında yeterli malumata sahip olmadığımız ikinci bir cemiyette, “**Turan Terakkiperverler**” adı altında kâtipliğini K. Yunusov’un yaptığı ve Mirhidayetov’un başkanlığında, 25 Mayıs 1917 yılında kurulmuştur.

1917 yılının Nisan-Mayıs aylarında Türkistan’ın pek çok şehrinde mahallî halk tarafından öncekilere benzer bazı cemiyetler kurulmuştur. Rusya’daki, Ocak İhtilali sonrasında ilk olarak Münevver Kari’nin “**Şura-yı İslam**” cemiyetinin ardından; Şir Ali Lapin başkanlığında Haziran 1917’de “**Şura-yı İslam**”a muhalif olarak “**Ulema**” cemiyeti

kurulmuştur. Bu iki cemiyet Bolşeviklerin Türkistan'daki uygulamalarının Çarlık döneminden farklı olmadığını anlamaları ile birlikte düşmana karşı ortak hareket etme kararı almıştır.

Buraya kadar adı geçen çeşitli kuruluşlar Özbekistan'ın aydınlanma ve gelişmesi yolunda önemli katkılar sağlamışlardır. Şüphesiz başlangıçta da belirttiğimiz gibi **“Turan Cemiyeti”** ve **“Çağatay Gurunğı”** adlı cemiyetlerin bu konudaki katkı ve rolleri çok daha önemli ve etkili olmuştur. **“Çağatay Gurunğı”**; **Abdurauf Fıtrat**'ın gayretleri ile kurulmuştur. Cemiyetin faal üyeleri arasında; **Çolpan, Batu, Elbek, Şarasul Zünnun, Şakircan Rahimi, Mennan Remzi, Uygur, Kayum Ramazan, Gulam Zaferi, Mirmolla Şermammedov, Gazi Yunusov** ve **Sancar Sıddikov** gibi önemli şair ve yazarlar sıralanabilir⁸. Bu üyelerin bazılarının mahlaslarını cemiyetin kurucusu Fıtrat vermiştir. Mesela; Abdülmennan Mecidi'ye “Uygur”, Mahmud Maksudov'a “Batu”, Maşrik Yunus'a “Elbek”, Abdülhamid Süleyman'a “Çolpan”, Abdülbasit'e “Sancar”, Abdülkayum Ramazana “Öktem” gibi Türk tarihine ve kültürüne katkıları olan şahsiyetleri sembol eden isimleri seçmesi düşündürücüdür.

“Çağatay Gurunğı” 1918 yılının sonları 1919 yılının başlarında ortaya çıkmış, resmî bir cemiyettir. Reformcu yönü ağır basan bu cemiyet, Özbek medeniyeti tarihinde özel bir yere sahiptir. Özbek tarihinin araştırılması, halka özellikle gençlere öğretilmesi konusunda önemli hizmetleri olmuştur. Dil ve imla meseleleri de öncelikli konularından birisidir. 1919 yılında dil ve imla konferansı düzenleyen cemiyet dili, milletin şanı, şerefi, ar-namusu olarak değerlendirmiştir. Daha çok edebî dil ve onun teorideki meseleleriyle uğraşan ve aynı zamanda *Çağataycılar* adıyla da bilinen bu cemiyet mensupları, milletin hayatı ve istikbali için kesintisiz bir tarih anlayışına ihtiyaç duyulduğunu belirtmişlerdir. Bu amaçla Çarlık Rusya'sının özellikle son elli yıl içerisinde Türkistan'daki uygulamalarının incelenmesini istemişler ve konuyla ilgili araştırmalar yapmışlardır.

Bu topluluğun ismi de dikkat çekicidir. Ali Şir Nevai dönemini kendilerine örnek alan cemiyet üyeleri, geçmişin ihtişamlı günlerini ve güzelliklerini hatırlatıcı bir isim olan “Çağatay” kelimesini kendilerine ad olarak özellikle seçmişlerdir. Özel anlamlar yükledikleri bu adla aynı zamanda amaç, ilke ve ideallerini de anlatabilecekleri kanaatindeydiler. Millî kimliğe yeniden kavuşabilmek, halkın gözünü açmak düşüncesiyle ve Özbek insanının bilinçlendirilmesinin mecburiyetini hisseden Çağataycılar; bunun tarihî kültürel zenginliklerin bilinmesi ve geçmişteki zaferlerin hatırlanmasıyla mümkün olacağı inancını taşımışlardır. “Çağatay Gurungı”nın 1918 yılından itibaren faal üyelerinden biri olan Çolpan’ın 1929 yılında kaleme aldığı “Yapışmayan Gacaklar” adlı makalesinden cemiyetin, sanat anlayışıyla ilgili bazı malumatlar edinmek mümkündür¹¹. Çolpan bu makalesinde; “ ...O cemiyete mensup kişiler dili sadeleştirmek maksadıyla Özbek edebiyatının gelişimini tamamlamasına büyük önem verdiler. Gelişimini tamamlayan edebiyat gerçek edebiyat olmalıydı. Bunun için onlar edebî eserleri hakkaniyetle değerlendirip, edebî değeri olmayan şeyleri çok ağır bir şekilde tenkit ettiler... Çağatay Gurungı doğru ve gerçekçi temeller üzerine çok sağlam bir şekilde kurulduğu için, yeni Özbek edebiyatı şerefli, parlak ve yepyeni bir sayfa açmış ve açmaya da devam etmektedir.” şeklindeki ifadelerinde cemiyetiyle ilgili olarak Pantürkist ve devrim karşıtı suçlamalarını reddetmiştir. Ayrıca bu cemiyetin yeni Özbek edebiyatının gelişiminde önemli rol üstlendiğini açıklamıştır.

Cemiyetin 1921 yılında imla ve dil üzerine düzenlediği konferansına ülkenin tüm vilayetlerinden üç-dört temsilci katılmıştır. Bu konferansta “İmla Todası” komisyonunun faaliyetleri incelenmiştir¹². Bu çalışmanın ardından, cemiyetin bir alt komisyonu olan Maarif **Hadimleri Uyuşması**, “Neşr-i Maarif” teşkilatının kurulmasına karar vermiştir. Mennan Remzi’nin gayretleri ile yasal bir teşkilat olarak hükümet temsilcileri ve eğitimcilerin katılımıyla çalışmalar yapmıştır. Bu grubun üyelerinden Fıtrat ve Said Ahrar “Bayskauf” adı verilen ve çocukların terbiyesi üzerine çalışmalarını yürütecek bir cemiyet kurmuşlardır. Aynı

zamanda **Çağatay Gurungı**'nın desteği ile "*Vatan*" adlı bir okul açarak, askerî alanda uzmanlar yetiştirmeyi hedeflemişlerdir¹².

1922 yılında kapatılan **Çağatay Gurungu**'nun üyeleri, millî menfaatler uğruna çalışmalarını devam ettirebilmek amacıyla Ruslar tarafından kurulan "**Kızıl Kalem**" cemiyetine katılmışlardır. Katılan yeni üyelerle Sovyet rejimine hizmet etmesi beklenen "**Kızıl Kalem**" cemiyetinin Türk milliyetçiliğine hizmet ettiği anlaşıldığı için 1932'de kapatılmasından sonra, Çağataycılardan küçük bir grup "**Sovyet Yazarlar Birliği**"ne üye olmuştur. İki büyük "temizliğin" ardından sağ kalmayı başarabilen Özbek aydın ve sanatçıları, mevcut sistem içinde yer alarak; millî direniş gayesine ulaştıracak, yeni kadroların yetişmesine kadar sabredip ayakta kalmaya çalışmışlardır. 1920'lerin ortalarından itibaren siyasî bir teşekkül olarak suçlanan Çağatay Gurungı ile ilgili 1930 yılında "**Şark Hakikati**" gazetesinde S. Baybolatov'un, bu cemiyetle ilgili değerlendirmesi konuya açıklık getirebilecek tarzdadır. Baybolatov'a göre; "*Çağataycılık*" denildiğinde aslında *Turancılık, Pantürkizm anlaşılmalıdır... "Ulu Türkistan" deniliyorsa; bu sözlerin arkasında Pantürkizm emeli yatmaktadır... "Mazlum Şark" denildiğinde ise; Panislamizm'i düşünmemek mümkün değildir*¹³. "Turan, Pantürkizm, Panislamizm, Turancılık" kelimelerin hangi manada kullanıldığını öğrenmek için baktığımız "**Özbek Dilinin İzahlı Lugatı**"nde, Türkçülük, Türkseverlik açıklamaları verilmekte ancak "Turan" kelimesi sözlükte yer almamaktadır¹⁴. Bir dönem Özbekistan'da tiyatro topluluğuna, gazetelere ve sanat camiasına ad olarak seçilen ve Özbek Türkçesinin en kapsamlı sözlüğünde yer almayan "Turan" kelimesi ünlü Kazak şair Magcan Cumabayoğlu'na göre şu anlamdadır: Turan; iki dünyanın eşiği, kahraman Türkün beşiğidir. Türkistan gibi güzel bir yerde doğmayı Tanrı Türk'e nasip etmiştir... Geçmişte Türkistan'a Turan denilmiştir. Turan'da cesur, kahraman Türkler doğup büyümüş; şan, şeref sahibi olmuştur. Şairin bu görüşlerini mükemmel bir üslupla şiirleştirmiştir:

Türkistan eki dünya eşiği-goy,

*Türkistan er Türiktin beşiği-goy,
Temaşa Türkistandey cerde tuvgan
Türkitin Tengri bergen nasibi-goy!*

...

*Ertede Türkistandı Turan desgen,
Turanda er Türüğim Tuvub ösken.
Turanın tağları bar tolgımalı
Basınan köp tamağa künler keçken.*

“Turan” kelimesi Taşkentli ceditçilerin 1913 yılında kurdukları ve o dönem Türkistanlı aydınların hayatında önemli bir rol oynayan cemiyetinde adı olmuştur. “**Turan Cemiyeti**”nin kurucuları arasında; Ubeydulla Asadullaeviç Hocaev (Mergançe), Taşpolatbek narbotabekov (Observatorskaya), Münevver kari Abduraşidhanov (Şeyhantahur), Kamilbek narbekov (Soğban), Molla Abdulla Avlani (Sapyarnaya), Kettehoca Babahocaev (Kar Yağdı), Muhammedcan Padşahocaev (Zencirlik), Başırullahan Asatillahocaev (Mergençe), Nizamiddin Asamiddinhoco (Arkaköçe), Kerimbek Narbekov yer almaktadır.

Cemiyetin 73 maddelik tüzüğünde, amaçları ve oluşumun nedenleri açık bir şekilde ifade edilmiştir¹⁵. Cemiyet, aydınların fikir ve edebiyat alanındaki büyük gayretlerine halkın ciddi bir şekilde desteklemesini hedeflemiştir. Bunu sağlamak amacıyla, halka hitap edecek oyunlar yazmak ve bu oyunları sahneleyerek, halkı tiyatroya çekmek istemişlerdir. Böylece hem halkı eğitmeyi, hem de Türkistanlı gençlerin eğitimi için gelir elde etmeyi ummuşlardır. Bununla birlikte cemiyet, Türkistan sınırları dâhilindeki müslüman ahalinin maddî ve manevî durumunu da düzeltmeyi hedeflemiştir. Bu amaçlar doğrultusunda, geceler ve konserler düzenlemişler, oyunlar hazırlamışlardır. Klüp açma, müzik kursları, kütüphane, okuma salonu gibi medenî hayatın gerektirdiği şartları oluşturmaya çalışmışlardır. Cemiyet adına ilkokullar

açarak ve bu okulların her türlü ihtiyaçlarını temin ederek, Türkistan’da okuma yazma oranını yükseltme yolunda önemli merhaleler kat etmişlerdir. Mevcut hayır ve eğitim kurumlarının resmî veya özel olup olmadığına bakmaksızın destekleyip, güçlenmelerine katkıda bulunarak; Türkistan halkının sömürgeci güçlerden kurtulabileceği inancını taşımışlardır.

Turan cemiyeti, üyelikte din ve mezhep ayrımı gütmemiş; üyelik aidatının düzenli olarak ödenmesini esas almıştır. Böylelikle çeşitli mezheplerin ve dinlerin yaşandığı Türkistan gibi geniş bir coğrafyada ulvî amaçlar uğruna birleşilmesi gerektiğini göstermişlerdir.

Cemiyet üyelerinin desteğiyle 1913 yılında Abdulla Avlani tarafından “**Turan**” adlı bir tiyatro topluluğu kurulmuştur. Avlani, hayat hikâyesinde **Turan Tiyatrosunun** kuruluş amacını şöyle dile getirmektedir: “1913 yılından başlayarak halkı bilinçlendirmek ve medenî hayatı geliştirmek maksadıyla bir tiyatro topluluğu kurmak istedim. Bu maksadımı yalnız Taşkent’te değil, Türkistan’ın pek çok şehrinde gerçekleştirmeyi başardım. Turan isimli geliri hayır işlerinde kullanılmak kaydıyla bir tiyatro topluluğu kurdum¹⁶.”

Turan Tiyatro topluluğun; fahrî, hakikî ve icracı şeklinde sınıflandırılmış kadroları mevcuttur. İcra makamına Türkistan’da mülk edinme hakkına sahip olan herkes müracat edebiliyordu. Cemiyet tüzüğü’nün 13. maddesine göre, icra makamındaki kişiler küçük rollerde denendikten sonra kabiliyetlerine uygun roller ve görevler üstlenebiliyorlardı¹⁷. 1913 yılının Haziran-Temmuz aylarında, gayri resmî ilk oyunlarını sahneleyen toplulukla ilgili olarak Şark Yulduzı dergisinin 5. sayısında şu değerlendirme yer almaktadır: “... şehir parkının yazlık tiyatrosunda sahneye konan oyundan 600 som gelir elde edilmiştir. Ayrıca 8 Ağustos’ta Ramazan münasebetiyle, Şeyhantahur parkında ilk defa düzenlenen “Temaşa Keçesi”nden 1387 som 54 tiyn kazanılmıştır.”¹⁸ Elde edilen gelire bakılacak olursa Özbek halkının tiyatroya büyük bir alaka gösterdiğini söylenebilir. Çar hükümetinin Türkistan vilayeti genel valisinin çabalarıyla sahnelenen oyun ve geceye Özbeklerin ilgisizliğinin sebebi de; rejime karşı bir tepki olarak yorumlanabilir.

Turan tiyatrosu 1913-1914 yılları arasında çeşitli oyunlar sahnelemişlerdir. 24 Şubat 1914 yılında sahnelenmeye başlanan Mahmut Hoca Behbidi'ye ait “**Pederkuş**” adlı drama geniş yankılar uyandırmış ve çok beğenilmiştir. “**Pederkuş**” oyunuyla turneye çıkan topluluğun şekillenmesinde ve gelişiminde, Tatar ve Azerbaycanlı sanatçı ve rejisörlerin katkıları göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir gerçektir¹⁹. Rus Türkolog A. Samoyloviç 1916 yılında Türkistan'a yaptığı ziyaret sonrası edindiği izlenimleri; “Türkistan'da yeni bir edebiyat tezahür etmiştir. Bunu bekliyordum... Yeni edebiyatın merkezi Semerkant'tır. Genç kalemlerin ilham kaynağı ise Behbudi Efendidir.”²⁰ şeklinde dile getirmiştir.

Turan cemiyeti, Turan tiyatro topluluğu, ardından yayın hayatına giren “**Turan**” gazetesi o dönem Türkistan'ının medeni hayatında önemli bir rol oynamıştır. “*Yaşasın halk cumhuriyeti*” ibaresiyle 1917 yılında yayın hayatına başlayan **Turan** gazetesinin amacı; “*Müslümanları zararlı bi'dat ve adetlerden kurtarmak*” şeklinde belirtilmiştir. 20. sayısından sonra gazetecilik faaliyetleri yasaklanan Avlani, **Turan**'ın yönetimini Timur bek Hudayarhan'a devretmek zorunda kalmıştır. Yönetim değişikliğini takiben Turan gazetesinin 21. sayısı “**Türk Sözi**” adıyla çıkarılmış ve yayın hayatına bu isimle devam etmiştir. **Türk Sözi**'nin haberleri arasında **Türk Ocağı** merkezinin açılışıyla ilgili yazı dikkat çekicidir. Bu haberde **Türk Ocağı**'nın kuruluş amacı şöyle açıklanmıştır: “*Türkistan Türklerini millî tuğ altında toplayıp, onlara millî ruh, millî gaye ve millî terbiye vermek; Türkistan'da yaşayan Türk boylarının hepsinin Türkoğlu Türk olduğunu bildirip; aralarındaki kabilevi nifak ve nefretlerin yerin birlik ve muhabbet yerleştirmek, millî örf ve adetlerimize uygun surette ilim ve marifetimizi, ticaret, ziraat ve sanatımızı geliştirmek, gerçek bir Türk medeniyeti vücuda getirmek ve bu yolla milletimizin ruhanî ve cismanî kuvvetini arttırmak*”²¹. Haberin sonuna aşağıdaki şiir ilave edilmiştir:

Kotarıldı Türknin milli bayrağı,

Kökersin deb Turanlının gülbağı

Turan yaşı! Kaçan geçe sançılğay,

Yurt bağıra yat erlernin tırnağı?

Bu tokaynın yalgız sendek arslanı,

Kalırmsan tulkularının konağı?

Bilmey kaldın... birleşmedin, ezildin,

Çap ! Kel emdi birleş !

Açılmışdır senge Türklük ocağı.

Şaire göre; Türk bayrağının yükselmesi, Turan ilinin güllerinin yeşermesi ve gözyaşlarının dinmesinin tek yolu; Türk boyları arasındaki ayrılıkların kaldırılıp, hızla birleşmesine bağlıdır. Birleşmenin merkezi de **Türk Ocağı** olmalıdır.

Tüm bu açıklamaların ışığında; başlangıçta eğitimi ve gelişmeyi sağlamak amacıyla kurulan şirket, dernek, gazete ve tiyatro faaliyetlerinin zaman içerisinde siyasî bir kimliğe dönüştüğü söylenebilir. Örneğin; Turan cemiyetinin bir grup üyesi, önceleri Nizamiddin Hocaev başkanlığında sosyal demokratlara yaklaşmış, sonrasında ise Azerbaycanlı Mehmet Emin Efendizade'nin de katılımıyla Turan cemiyetini, "**Türk Fedaralist Partisi**"ne dönüştürmüşlerdir. Bu dönemde aydınların öncülüğünde topyekün Türkistan halkının gerçekleştirdiği mücadele boyutları ve etkisi açısından, o günlerden günümüze kadar önemli sonuçların hazırlayıcısı olmuştur Orada yakılan ateşin bütün dünya Türklüğünün gönlünü tutuşturduğu bir gerçektir. Her ne kadar 1917 Ekim İhtilali sonrasında, Sovyet hâkimiyetinin Türkistan'da güçlendiği dönemde bazı gafil ve birkaç hainin Bolşeviklerle işbirliği yaptığı görülmüşse de bu durum böyle bir tablo içinde önemsiz kalmaktadır. Bir yangın yerine dönen Türkistan'da bu cemiyetler ve üyeleri eserleri ve çalışmalarlarıyla" millî mücadeleyi" duygu, düşünce ve hayal bakımından sürekli canlı tutmuştur. Günümüzde Türkistan'daki Türklerin

“istiklal”lerinin kazanılması ve “millî devlet”lerin kurulması hep bu mücadelenin tabii sonuçları olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKLAR

1. Tural, S. K.; **Edebiyat Bilimine Katkıları**, Ankara 1993, s.173.
2. Ayni, S. ; **Eserler 8 Cilt, 1. Cilt**, Taşkent 1963, s. 233
3. Ayni, S. ; **age.** ,s. 69.
4. C. Murtaza-H. Sahibov; “Fıtratga Karşı Fitne”, **Cihan Edebiyatı Dergisi**, Mart1999,s. 129.
5. Said, Z. ; **Tanlangan Eserler**, Taşkent 1974, s. 38-39.
6. C. Murtaza-H. Sahibov; **agm.** ,s.175.
Türkistan’daki merdikalık olayları* esnasında halkı isyana teşvik etmek amacıyla kurulan bir cemiyet olmasının ötesinde bu konuyla ilgili olarak herhangi bir bilgiye sahip değiliz. İttihad-ı İslamiye Cemiyeti’nin; “*Basmacıları* silahlandırıp, güçlendirmeye çalıştığı*” iddiaları Fıtrat’ın yargılanması esnasında zabıtlara geçmiştir⁷.
7. Merdikalık Olayları; Çar hükümeti ile ardından yönetimi devralan Bolşeviklerin I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki insan dolayısıyla iş gücü kaybı sebebiyle; her Türkistanlı aileden 15 ila 50 yaş arası bir erkeği Rusya hesabına hizmete almak istemesi sonrasında ortaya çıkmıştır.
8. Baymirza Hayit; **Basmacılar**, Ankara1997. Çar Hükümeti ve ardından yönetimi devralan Bolşeviklerin Türkistan’daki yayılmacı politikalarına karşı ortaya çıkmış bir ayaklanmadır”
9. C. Murtaza-H. Sahibov; **agm.**, s.125.
10. C. Murtaza-H. Sahibov; **agm.**, s.189.
11. Kasımov, B., “**İstiklal Fedaileri. Meslekdaşlar**” Taşkent, 1994, s.96.
12. C. Murtaza-H. Sahibov; **agm.** ,s.189.
13. Kasımov, B., **age.** s. 98-99.
14. **Özbek Dilinin İzahlı Lugati**, 2 cilt, Moskova1981.
15. Ayni, S., **age.**, s. 69.
16. Rızaev, Ş. ; **Cedid Draması**, Taşkent1997, s. 79 .
17. Rızaev, Ş., **age.** , s. 79.
18. Rızaev, Ş., **age.** , s. 69.
19. Rızaev, Ş., **age.** , s. 67.
20. Kasımov, B., **İstiklal Fedaileri Mahmut Hoca Behbudi. Tanlangan Eserler**, Taşkent, 1997, s. 14.
21. Kahar, T., **Hür Türkistan için**, Taşkent, 1996, s. 70.